

A TELEPÜLÉSEK BELTERÜLETÉNEK FÖLDRAJZI NEVEIRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

Nálunk és külföldön is általános ma már a települések belterületének (utcáinak, terein) mesterséges (hivatalos) nevekkal való megjelölése. Ez a névadási mód a XIX. század közepe óta terjedt el, és azóta a települések utcáinak, tereinak neveit a települések vezetősége alkotja [1]. E mesterséges nevek alapjaiban különböznek a természetes nevektől abban, hogy kevésbé szolgálják a tájékozódást, mint a természetes nevek, mert a név és a jelölt utca (tér) között nincs reális kapcsolat. Tehát nem azok helyzetét, alakját stb. határozzák meg, hanem valamilyen eszmére, személyre való emlékeztetés céljából alkották őket. Ezért legalkalmasabb a nevek e csoportját az *emlékeztető nevek* műszóval jelölni.

A hivatalos névadás mellett azonban különösen a kis faluk lakosságának névalkotó tevékenysége ma is tovább folyik töretlenül a természetes névalkotás vonalán, és különféle szemlélet is érvényesülhet ugyanannak az utcának (térnek) a megnevezésében. Ennek a következménye, hogy az utcáknak, tereknek néha több nevük is van. Ezek között egy-két mesterséges (hivatalos név) található (a régi és az új), és egy vagy több népi eredetű természetes név is van. Ezek használati értéke nagyon különböző, a természetes neveket a lakosság könnyebben idézi fel, mert állandóbbak, továbbá a név és a jelölt utca (tér) között e nevek legtöbbször tartalmi összefüggés is van, és ez megkönnyíti felidézésüket. Egyes hivatalos neveket a lakosoknak csak szűk köre (főleg a „hivatalos emberek”) ismer, másokat ismernek ugyan, de inkább népi nevükön nevezik az utcákat. A természetes neveket csak egymás között használják, idegeneknek pedig inkább a hivatalos nevet (újat vagy régít) idézik fel. Így a népi neveknek bizonyos mértékben bizalmas hangulatuk van számunkra. Az idősebbek őrzik jobban a népi neveket, a fiatalság tanulja meg hamarabb az újabbakat.

A települések belterületén használatos népi nevek vizsgálata igen fontos és tanulmányos, mert belőle a népi névadás általánosan érvényes módjaival ismerkedhetünk meg. Különösen fontosnak látszik az egészen kis települések névadási módjait felderíteni, mert ezek néha az utcanévek kialakulása előtti régi állapotot őrzik meg. A régiséget nem a mai élő névanyagban vélem megtalálni — hiszen ez gyakran változik —, hanem a névadás módját tartom réginek azokban a településekben, amelyek olyan természetűek (igen kis kiterjedésűek, régi települési formák), mint a régi magyar faluk. Az a feltevéssem ugyanis, hogy a természetes népi nevek gyakori változásnak vannak ugyan kitéve a belterületen is, azonban az a szemléleti mód, amely a tájékozódásra olyan alkalmas népi természetes neveket kialakította, hosszú idő óta nem módosult lényegesen. Az efféle vizsgálatnak akkor teremtünk biztos alapot, ha a települések belterületének neveire történeti adataink is vannak, amelyek a névadás módját régebbi időből is megőrizték. A régi adatokat a maiakkal egybevetve a névadás fejlődésének irányát is nyomon követhetjük.

EPERJESY munkája [2] gazdag anyagon átfogó képet ad a magyar utcanévek kialakulásáról, de megállapításai a nagyobb települések (városok) utcanéveire vonatkoznak. E kiváló dolgozat mellett abban látom az itt következők jelentőségét, hogy né-

hány újabb adatot tartalmaz a kis faluk belterületének elnevezésére vonatkozóan, és a helyi ismereten alapuló vizsgálat eredményeképpen új elméleti megállapítást is megkísérlek.

Kutatási területemen, az Alföld délkeleti részén a török háborúk alatt számos község elpusztult, és közülük néhány 100–150 évvel ezelőtt települt újra. Ezekben a községekben az újratelepüléskor in statu nascendi (és bizonyára igen régi névadási módon alapulva) figyelhetjük meg a települések belterületének megnevezési módját az erre az időre visszanyúló levéltári iratokban. Mindezeket két Csongrád megyei község, Maroslele és Földeák élő és történeti névanyagán mutatom be.

A Békés-Csanád megyei cs. kir. törvényszék elnökének utasítására a helységek előjárói 1851-ben összeírást végeztek a települések utcanevéről, és egyben a név nélküliek elnevezéséről vagy a meglévők megváltoztatásáról javaslatot készítettek. A rendelkezés előírja, hogy a használatos neveket táblára írva az utcasarkokra ki kell függeszteni. Az összeírás Csongrád megyéből Maroslele és Földeák adatait tartalmazza [3]. E két település belterületén az 50-es évek végén gyűjtöttem össze az élő neveket, így most a régi neveknek a ma élőkkel való egybevetését és a tanulságok levonását is megkísérlem.

Maroslele (régén Lele) község vezetőségének 1851. június 12-én kelt jelentése igen becses adatokat tartalmaz a falu belterületének elnevezésére vonatkozóan: „mint hogy Községünkben Utzák nemléteznek, csupán két part oldalon fekszenek házaink, — a mi is eddigi nevezet szerint *Nagy Lele* mellynek egyik oldala melly Vásárhely felé fekszik nevezett *Telek*, a másik oldala is az Oskola háznál meg fordulva, Oh Földeáknak, nevezete *Tigérbát*, Ugy nemkülömben mint hogy *Nagy Lele* és *Kis Lele* között egy *Tó* vagy is víz állás létezik, melly elválasztja a háztanyákat (=házakat), vagy is *Kis Leleét Nagy Lelétől*, itt is hasonlólag két oldalra fekszenek házaink, melly az egyik oldal létezik a *Tó* mentében, melly oldal nevezetik *Tó szélnek*, a másik oldal melly is *Makónak* szemközt, és a Szegedi útvonal mentében elnyúlik nevezete *Kis Lele*. Mire nézve ezen nevezetek mellett maradni kívánunk” [4].

Maroslele itt leírt állapotának értékeléséhez történetének néhány főbb eseményét kell ismernünk. A régi falu (első adata 1247/1340: *Leleu, Lelee* [5]), 1552-ben a török hadjárat idején pusztult el, majd gyűlni kezdett a lakossága, azonban 1596-ban újra elnéptelenedett, és ettől kezdve pusztaként emlegetik. Csak később, a XIX. század elején indul meg benne újra az élet, amidőn makai dohánykertészek telepednek le a környékre [6], de falu rangjára csak 1921-ben emelkedik újra *Püspöktele* néven mint a Csanádi Püspökség birtoka. 1950 óta a *Maroslele* nevet viseli a falu. A kertészek betelepedése bizonyára már a XVIII. században megindult, mert a levéltár iratai már 1790-ben említik a „*Lelei-kertész*”-eket [7], de ez még csak nagyon gyér település lehetett, mert még a XIX. század első éveiben praediumként [8] és pusztaként is emlegetik, 1802: „In *Praedio Lele*” [9], 1803: „*Lelei Pustán*” [9].

Mindenesetre az 1851-ben készült összeírás idején a falu újjászületése után első évtizedeit éli, és a község vezetőségének jelentése a belterületek elnevezésének igen régi módját örökítette meg. A falunak nincsenek utcái, mert szétszórtan vagy csoportosan települt [10], és ebben a régi (házsorok nélküli) települési formában a legalkalmasabb tájékoztatósi mód a falurészek (településcsoportok) szerinti megnevezés. Ez a névállomány teljesen megfelelt a lakosságnak, ezért nem akart a vezetőség ezen változtatni. E nevek jellege teljesen azonos a határrészek megnevezésével: *Nagytele, Kislele, Tigérbát, Tó, Tószél*. Különösen a három utolsó névre találó ez a megállapítás. A hasonlóság abból származik, hogy a kis település kezdeti szakaszában a falurész geográfiai jellegzetességei szolgáltattak névadási indítékot akár csak a határrésznevekben. A falurésznevek

régiségének megítélésében azonban óvatosnak kell lennünk, mert újabban is keletkeznek ilyen nevek, és az olyan falukban is van létjogosultságuk, amelyeknek utcái (és utcanevei) már vannak. Az ilyen településekben abban van a szerepük, hogy egy utcacsoportot összefoglalóan jelöljenek, és ezzel megkönnyítsék a tájékozódást. Ezenfelül azonban újabban úgy is keletkeznek falurésznevek, hogy a település növekedésekor a környező határrészre is kiterjed, és a település számára elfoglalt terület falurésszé váló válása után is megtartja régi határrésznevét. Ilyen Maroslelén a *Darabrétalj* vagy a közeli Makón a *Verébhegy*, *Bánoom*, *Sovány* név [11]. Ezek azonban már a település terjedésének emlékei, az első típus pedig a faluk életének kezdeti szakaszából valók. Ezek szerint a falurésznevek három típusa különül el. Az első az a típus, amely utcanevek nélkül egymaga szolgál tájékozódásul a településben. Ezeket *elsődleges falurészneveknek* nevezhetjük. A második csoportba azok sorolhatók, amelyek utcanevekkel együtt élnek a lakosság körében. Ezek eredetük szerint ismét kétfélek. Az első csoportot azok képezik, amelyek a *településeken* (leginkább nagyobbakon) *belül* keletkeznek egy közös jellegzetességű utcacsoport megnevezésére. Ezek neveként ajánlom az *összefoglaló falurésznév elnevezést*. A másik csoportba viszont azok tartoznak, amelyek kívülről, a *falu körüli határrészről* nyomulnak be a település terjedésekor, tehát határrésznevből falurésznévvé válnak. Ezeket legáltalában *másodlagos falurészneveknek* nevezhetjük. E három típus elkülönülése ma már lehetetlen, hiszen kis falvainkban is alakulnak ma már utcák, és a meglévő határrésznevek az utcanevek kialakulása után is keletkezhetnek, minthogy ez a folyamat is — mint a nevek keletkezésének és kihalásának jelensége — állandó jellegű. Maroslele esetében is csak úgy lehetett az első típus (az utcanevek nélkül) elkülöníteni, hogy a fenti levéltári irat igazolja az utcák hiányát.

Az ilyen régi falukban a falurészekon kívül csak a házakat (putrikat) kellett megnevezni, hogy a tájékozódás kielégítő legyen, esetleg valamely szembeötlő fát vagy más tereptárgyat is megnevezhettek tájékozódás céljából. A házakat (putrikat) bizonyára rendeltetésének vagy a benne lakó személy nevével (gúnynevével), esetleg foglalkozásának megjelölésével nevezték el. Tehát ilyenekre gondolunk: *Daráló*, *Cserépegető*; *Asztalos Pista háza*, *Pali kovács háza*, *Bíró háza* stb. Erre a névadási módra abból lehet következtetni, hogy ilyen típusú nevek ma élnek, és régen is gyakoriak voltak valamilyen sajátos épület megnevezésére a falukban, továbbá utcanevekként is sokszor előfordul ez a típus. Az épület rendeltetését jelölik a levéltárból származó következő régi makai épületnevek: *Bikaakol*, *Cédulaház*, *Fejérmalom*, *Granárium*, *Ispányilak*, *Kapitányház*, *Oroszskola*, *Putri*, *Serház*, *Sóház*, *Strázsaház*. Személynévvel együtt jelölik az épületet a közeli Földeákon ma is élő nevek: *Bugyi Laci cserépegetője*, *Pali kovács szélmalma*. Az utcákat is gyakran a benne lakó személy nevével jelöli a nép. Így Maroslelén néhány esetben csak családnévvel: *Csuri úccája*, *Tézsza úcca*, *Kelemen köz*; vagy családnévvel és keresztnévvel: *Asztalos Pista úccája*; néha a foglalkozás megjelölésével: *Órvos lakás úccája*, Földeákon *Jegyzői úcca*; ugyanott neves épület az utca jelölője: *Paróchia úcca*, *Patika úcca*, *Vágóhid úcca*, *Zárda úcca*.

Ez a névadási mód a Maros menti kis községekben nagyon gyakori, ezek azonban csak a lakosság ajkán élő nem hivatalos nevek, de nagyon közkeletűek. Használatuk azonban más település lakosságára ritkán terjed ki, csak a helyben lakók ismerik őket, mert a falu egészét és a falu házait is ismerni kell ahhoz, hogy az ilyen neveket tájékozódásra használhassák. Éppen ezért a neveknek ez a típusa csak kisebb falukban alkalmas tájékozódásra. Nagyobb településekben sem ismeretlen névtípus ugyan, de érvényük nem terjed ki a település egészére, hanem csak egy-egy falurész (a környék) alkotja és használja őket. Makón is nagy számban használnak ilyen népi neveket szűk körben, sőt nagyobb városokban sem ismeretlenek a régóta helyben lakók körében. Fel-

tételezhetjük, hogy ez a természetes névtípus általános lehetett a régi magyar falukban, mert nagyon alkalmas volt a részletesebb tájékozódásra.

A nép ajkán élő utcanevek gyűjtése rendkívül fontos sokirányú tudományos értékük miatt. Néha világosságot vetnek valamely község települési viszonyaira, a település régi kiterjedésére. Különösen akkor van e népi neveknek tudományos értékük, ha régiek, és meglétüket a község települése óta ki tudjuk mutatni levéltári adatok alapján. Erre jó példát nyújt Földeák község mai népi utcaneveinek a levéltári adatokkal való egybevetése. A község 1847–48-ban települt, a lakosság a régi Óföldeák területéről költözött át az árvíz elől, ahol már szervezett települési formája lehetett. A község települése után 3–4 évvel már feljegyezték a falu utcaneveit, amelyek a község első utcanevei. E nevek között olyanok is vannak, amelyekből a település régi magva pontosan megállapítható.

Földeák község jegyzője 1851-ben a cs. kir. törvényszék utasítására szintén összeírja a település utcaneveit, ismerteti jellegzetességüket, helyüket, és névváltoztatásokra tesz javaslatot. Az erről szóló részt azért közlöm, hogy a nép ajkán a mai napig (tehát mintegy 115 éve) fennmaradtakat bemutassam, továbbá az utcanevek alapján a település régi kiterjedését megállapítsam:

„Feljegyzése

T. Csanád Megyében Kebelezett Földeák hejységében létező térc és utzák nevezése leírásának.

Az utzák jeleni állásának mivoltja	Sór szám	Régi Nevezete	Újnevezések Javallata
A Mezőre észak oldalon néz házak végeivel mint feloldalú sor	1.	Szélső sor*	Mező Téri utza
Igen szép fás és különben is elég jártas	2.	Első utza	Zöld-ág utza*
Vásárhelyre vezető út megy keresztül, vagyis végig igen jártas	3.	Vásárhelyi utza*	Vásárhelyi utza
Ezen utzában egy száraz malom áll erről esmeretes	4.	Egyesmalom utza*	Egyesmalom utza
Ezen utza mindkét oldalról egészben nem megy ki	5.	Darab utza	Csonka utza*
Ezen féloldalú utza a száraz ér mentében van s véggel megy mellé	6.	Fél utza	Érmelléki Tér*

A Község közepén négy □-ra áll a piartzi tér

A községbe Makóruól jöven az egyetlen egy kereszt utza van benne	Kereszt utza	Nagy Kereszt utza*
Ezen fél sorban sűrűn építkezvén napkelet felől áll	1. Szélső sor*	Felvégi tér
Ez utza két végén partos s a közepe lapály viz állott hely	2. Jegyzői utza	Völgy utza*
Ezen utza a Papi lak sorába tartozván igen csinos	3. Parochia utza	Parochia utza
Ezen utzában kettős száraz malom áll	4. Kettős malom utza	Kettős malom utza
Ez utzának egyik felén régi, úgy nevezett töröt halom van	5. Töröt halom utza	Tört halmi utza
Ezen félsor nyugatra esvén háza mentében a mezőre néz véggel	6. Szélső sor*	Alvégi utza

Községünk két részben van szakajtvá egyetlenegy keresztutzával, mire nézve egyik oldal jobb a másik bal oldalnak neveztetett, s így a jobboldalon is négy egész és két fél-soros utza vagyon, valamint a más baloldalon szinte ugyananyit [12]. A fenti szövegben csillaggal jelöltem a nép ajkán a mai napig fennmaradt neveket.

Az 1851-ből való „Feljegyzés” utcáit a maiakkal azonosítva a község településkori kiterjedése, a mainak a magva megállapítható. A háromszor előforduló *Szélső sor* jelzi a régi község határát, azon túl levő terület később települt. A régi községet a mai József Attila utca (~Északi sor, egyik régi *Szélső sor*), az Ady Endre utca (~Keleti sor, a másik régi *Szélső sor*), a Makói utca és a Dózsa György utca (~Nyugati sor, a harmadik régi *Szélső sor*) határolta. Tehát a község csak az országút északi részén feküdt, attól délre nem terjedt. A Makói utcától D-re és az említett *Szélső sor*-okon kívül levő falurész a község telepítése után keletkezett. A községnek teljesen szabályos az utcahálózata (párhuzamosak az utcái, derékszögben hajlanak, nyílegyenesek), ez is mutatja, hogy tervszerűen települt. A régi természetes utcanevek nagyon szívósaknak bizonyultak, mert a „Feljegyzés”-ben közölt 13 utcanevből 8 ma is él a lakosság ajkán, mégpedig vagy az eredeti név, vagy a falu vezetősége által ajánlott új név. Érdemes a hosszú életűeket közelebről is megismerni. Megmaradt a három *Szélső sor*, mert sokáig a falu szélén volt, tehát jelölő szerepük volt. Nagyon állandóak az irányjelölő nevek, mint a *Vásárhelyi utca*, az alakmeghatározó *Csonka utca*, *Kereszt utca*, *Völgy utca*, az utca fontos épületét jelölő *Egyesmalom utca* neve. Azt lehet mondani, hogy az utcák állandóbb jellegzetességét jelölő nevek maradnak fenn sokáig. Az *Egyesmalom utca* név megmaradt, mert a malom hosszú életű volt, a *Kettősmalom utca* név hamar kiveszett, mert csak rövid ideig állott a két száraz malom az utcában.

Végül érdemes még egy pillantást vetni arra is, milyen indítékok készítették a község vezetőségét arra, hogy névváltoztatásokat ajánljon. Először azt figyelhetjük meg, hogy a három „*Szélső sor*” mindegyike helyett más nevet ajánlott a vezetőség; ezek *Mező Téri utca*, *Felvégi tér*, *Alvégi utca*. Azonban egyik sem terjedt el e nevek közül. A névváltoztatásra az készíthette a vezetőséget, hogy már valamennyi ház lehetett ekkor rajtuk túl is, a „*Mező Téri utca*” és az „*Alvégi utca*” környéke pedig már utcává is rendeződhetett. Tehát a névváltoztatást a település fejlődése kívánta volna meg. Ehhez hasonló indítéka lehetett annak, hogy az *Első utca* nevet a ma is élő *Zöldág utzára* változtatták. Az új név az utca sajátosságát jelöli. Csúpan más nyelvi fogalmazást kívántak a *Darab utzá*-nak *Csonka utzá*-vá való változtatásánál. A *Jegyzői utca* azért vált bizonyára *Völgy utzá*-vá, mert máshová költözhetett a névadó jegyző, tehát valóságvonatkozásában találtak hibát, és ezért helyette alakmeghatározó nevet ajánlottak. A *Fél utca* helyett ajánlott és elterjedt *Érmelléki Tér*-nek a közeli *Szárászér* lett a névadója, tehát a határrész nevét terjesztették el.

JEGYZETEK

- [1] Vö. ALBERT DAUZAT, Les noms de lieux 225; ADOLF BACH, Deutsche Namenkunde II, 2, 544; EPERJESY KÁLMÁN, Várostörténet az utcanevekben 21. Kny. a Domanovszky Emlk.-ből.
- [2] i. m.
- [3] Közli SZABÓ FERENC, Dologház Gyulán 1837—1846. Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 22, Gyula, 1961.
- [4] SZABÓ FERENC i. m. 38.
- [5] GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, 863.
- [6] BOROVSKY SAMU, Csanád vármegye története 1715-ig II, 331—3.
- [7] Csanádi Püspökség Levéltára 1790/134.
- [8] Vö. pl. KERTÉSZ MANÓ: Nyr. 68, 36.
- [9] Csanádi Püspökség Levéltára 1809/3; uo. 1803/18.
- [10] Vö. PRINZ GYULA, Magyarország településformái 2, Magyar Földrajzi Értekezések III, Bp. 1922.
- [11] Vö. EPERJESY KÁLMÁN i. m. 3.
- [12] Közli SZABÓ FERENC i. m. 39—40.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ВНУТРЕННИХ РАЙОНОВ ПОСЁЛКОВ

Г. Инцефи

Автор по старым записям утверждает о совсем маленьких посёлках, что внутренние районы старых группов деревень, назывались не по названиям улиц (так как в них не было улиц), а ориентировке жителей смогли послужить топонимические названия частей деревень, подобны названиям частей районов. И так названия, без отметки названия улиц, употребляются автором как *первичные топонимические названия частей деревень*. Кроме этого и вместе с названиями улиц бытуют и топонимические названия частей деревень, часть которых возникает внутри посёлков для обозначения групп улиц, имеющие совместный характер. Они являются т. н. *суммарными названиями частей деревень*. Ко второй группе относятся названия, проникающие с части районов, окружающих деревню при распространении поселения, то есть они становятся из названий частей районов названиями частей деревень. Такие названия называются автором *вторичными топонимическими названиями частей деревень*. В наше время разграничить эти три типа названий почти невозможно. Вслед за этим автор представляет такие народные названия улиц, на основе которых можно определить старое распространение посёлка.

ÜBER DIE ON DER INNENGEBIETE DER SIEDLUNGEN

Vo:

G. Inczeft

Der Verfasser stellt von den ganz kleinen Dörfern auf Grunde alter Aufzeichnungen fest, dass die Benennung der Innengebiete der gruppenweise angesiedelten alten Dörfer nicht mit Gassenamen üblich war (sie hatten ja auch keine Gassen), sondern man orientierte sich mittels den FLN ähnlichen Dorfteilnamen. Wir können solche, ohne Gassenamen benützte Namen *primäre Dorfteilnamen* nennen. Ausserdem leben Dorfteilnamen auch mit Gassenamen zusammen, von denen ein Teil innerhalb der Siedlungen zwecks der Benennung einer solchen Gassengruppe entstanden ist, die gleiche charakteristischen Züge aufweist. Diese sind die *synthetischen Dorfteilnamen*. In die zweite Gruppe gehören diejenigen, die von aussen, aus dem Bereich der Flurnamen gelegentlich der Ausdehnung der Siedlung eingedrungen sind, die also aus FLN zu Dorfteilnamen geworden sind. Diese nennt der Verfasser *sekundäre Dorfteilnamen*. Die Absonderung dieser drei Typen ist heutzutage schon beinahe kaum möglich. Dann führt der Verfasser solche Gassenamen auf, auf Grunde deren die einstige Ausdehnung einer Siedlung bestimmt werden kann.